च त्रि० ४भिधिलायां स्त्री हेमच० । ५देहशून्ये देवे पात० सूत्रभाष्यादौ देवस्य विदेहत्वं समर्थितं यथा भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्" सू० ।

"स खल्वयं द्विविध उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च तत्रोपायप्रत्ययो योगिनां भवति" भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्" विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयो(भो)गेन चित्तेन कैवल्यपदमनुभवन्तः स्वसंस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति" भाष्यम् । "भवन्ति जायन्तेऽस्यां जन्तव इति भवोऽविद्या स खल्वयं भवः प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाधेः स भवप्रत्ययः । तत्र तयोर्मध्ये उपायप्रत्ययो योगिनां मोक्षमार्गानां भवति विशेषविधानेन शेषस्य सुखसम्बन्धं निषेधति । केषां तर्हि भवप्रत्ययः । इत्यत्र स्वमेवोत्तरम् । विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्च तेषामित्यर्थः । तदु व्याचष्टे विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः भूतेन्द्रियाणामन्यतममात्मत्वेन प्रतिपन्नानामुपासनया तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमिन्द्रियेषु भूतेषु वा लीनाः संस्कारमात्रावशेषतया प्राकृतिकशरीररहिताः विदेहाः ते हि संस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः प्राप्नुवन्तः विदेहाः । अवस्थितत्वञ्च कैवल्येन वाक्यम् । स्वाधिकारसंस्कारशेषता च वैकल्यम् । संस्कारमात्रोपभोगेनेति कश्चित् पाठः तस्यार्थः संस्कारमात्रमेवोपभोगो यस्य न तु चित्तवृत्तिरित्यर्थः । प्राप्तावधयः संस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति अतिक्रामन्ति पुनरपि संस्कारे विशन्ति तथा च वायुप्रोक्तं "दश मन्वन्तराण्येव तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णम्" विवरणम् । तेषां देवानां मध्ये यस्य विवेकसाक्षात्कारस्तस्य कैवल्यप्राप्तिः "दोषो देवानां प्रत्यनुध्यात स विमुच्यते" इति श्रुतेः । मीमांसाविवे देहशून्ये ५चचेतने मन्त्रात्मके देवे च । अविमहशब्दे ४५१ पृ० दृश्यम् ।

विदेहकैवल्य न० कर्म० । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवनीयन्ते' श्रुत्युक्ते जीवन्मुक्तस्य देहपतनानन्तरं निर्वाणमोक्षे ।

विदेहकैवल्यनिष्पत्तिप्रकारादि वा० स० भाष्यप्रयोगश्च यथा "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते" सू० । अनारब्धकार्य्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय उक्तः प्रसरे स्वारब्धकार्य्ये पुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इति । "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इति चैवमादिश्रुतिभ्यः । ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग् देहपाताद् भेददर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेव पश्चादप्यनुवर्त्तेत न, निमित्ताभावात् उपभोगशेषस्य हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं न च तादृशमस्ति किञ्चित् कारणम् । तत्परः कर्मक्षयोऽभिनवस्य उपभोगमारभते न, तस्य दग्धबीजत्वात् । मिथ्याज्ञानावष्टम्भं हि कर्मान्तरं देहपाते उपभोगान्तरमारभते तत्र मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनेन दग्धमिति साध्वेतत् आरब्धकार्य्यक्षये विदुषः कैवल्यम" भा० । तत्रैव ४पादे च सू०भाष्ययोरुक्तं यथा "सम्पत्त्याविर्भावः स्वेनशब्दात्" सू० "एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" श्रुतिर्विषयवाक्यं तत्र पूर्वपक्षं दर्शयित्वा सिद्धान्तितं भाष्यकृता यथा "केवलेनैवात्मनाविर्भवति न धर्मान्तरेणेति कुतः? स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति स्वशब्दात्" भा० "मुक्तः प्रतिज्ञानात्" सू० "योऽत्राभिनिष्पद्यते इत्युक्तः स पूर्वबन्धविनिर्मुक्तः शुद्धेनैवात्मनाविर्भवति" कुतः? प्रतिज्ञानात् । "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामः" इति प्रतिज्ञातम् "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति चोपन्यस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः" इति (श्रुतिः) भा० । "अविभागेन दृष्टत्वात् सू० । "अविभक्त एव परमात्मना युक्तोऽभिनिष्पद्यते कुतः? दृष्टत्वात्" "यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति" एवं मुनेर्विजानतः आत्मा भवति गौतम !" इत्येवमादीनि सूत्रस्वरूपनिरूपणपराणि वाक्यान्यविभागमेव दर्शयन्ति नदीसमुद्रादिनिदर्शनानि च" भा० । विवेकचू० अष्टसूत्रं यथा "पाषाणदृष्टान्तधान्यकटाम्बराद्या इव भवन्ति हि सदेव यथा तथैव । देहेन्द्रियासुमनआदिसमस्तदृश्यम् ज्ञानाग्निदग्धमुपयाति परात्मभावम् । विलक्षणं यथा ध्वान्तं लीयते भानुतेजसि । तथैव सकलं दृश्यं प्रज्ञात्मनि विलीयते । घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्फुटम् । तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवत् स्वयम् । क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले । संयुक्तमेकतां याति तथात्मन्यात्मविन्मुनिः । एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमनन्तकम् । ब्रह्मभावं प्रपद्यैव यतिर्नावर्त्तते पुनः । यदात्मत्वविज्ञानदग्धाऽविद्यादिवर्गकः । अक्षुण्णं प्रज्ञमूर्तत्वात् ब्रह्मणः कुत आगमः" ।